

Izsák Balázs

A román tanügyi törvény a nemzetközi jog szemszögéből

Bármilyen kisebbséget érintő döntésnek abból kell kiindulnia, hogy a kisebbségi jogok emberi jogok. Ezt Románia tételesen is elismerte a Nemzeti Kisebbségek Európai Keretegyezményének¹ aláírásakor, és egyben - az egyezmény részes államaként - elfogadta, mint belső jogrendjére is kötelező érvényű elvet. Azért fontos ezt hangsúlyozni, mert úgy tűnik, erről gyakran megfeledkeznek az állam intézményeinek, de olykor a kisebbségek képviselői is. A román tanügyi törvény² elemzése során több ízben is fogunk erre példákat találni. Egyelőre tisztázzuk magát az elvet és annak jelentőségét a kisebbségvédelem eszköztárában.

Az emberi jogok "az emberi lény veleszületett méltóságából erednek"³, és az "államoknak az Egyesült Nemzetek Alapokmányából folyó"⁴ kötelezettsége az emberi jogok és szabadságok tiszteletben tartása. Ez egy jogállamban nyilvánvaló, ám Romániában bizonyításra szorul, hiszen itt a szerződések értelmezésének általános szabályai fölött a nemzeti etatizmus politikai doktrínája dominál. Mondhatni pártszínektől függetlenül uralja a román törvényhozást, de a romániai jogi szakirodalom tekintélyes részét is. Az emberi jogok elismerésének mai hiányosságait Romániában Renate Weber azzal az 1989 előtti információzárlattal magyarázza⁵, amely a tárgykört tabuvá tette még a jogi egyetemeken is. Így nem csak a társadalom általában, de még a jogászok, bírók, ügyvédek sem ismerhették meg az emberi jogokra vonatkozó nemzetközi egyezményeket. Renate Weber megállapításának pontos helyzetismeretből fakadó igazságát azonban ki kell egészíteni azzal, hogy a nyugati társadalmak érzékenysége az emberi jogokra több évszázados kulturális hagyományokban gyökerezik, a keleti keresztény társadalmak viszont nem ismerték az egyéni érzékenység felértékelődését a romantikában, hagyományaik között nem őrzik az individualizmus kultúrtörténeti gyökereit (például annak viszonyát a felvilágosodás északkeleti kultúrához), amelyek nélkül nem is honosodhatott meg az emberi jogok tisztelete a közgondolkodásban. Ezen túlmenően a keleti keresztény társadalmak hagyományos kollektívizmusa ellentétes Nyugatnak azokkal a civilizációs értékeivel, amelyek az emberi jogok alapjait képezik. Ha figyelmen kívül hagyjuk ezeket a tényeket, semmiképp sem érthető meg az emberi jogok eltérő felfogása és kodifikációja a posztkommunista államokban, attól függően, hogy azok a kelet-nyugat civilizációs törésvonal melyik oldalán helyezkednek el. Ha csak az emberi jogok '89 előtti tabuként kezelése magyarázná a mai romániai helyzetet, akkor nyilván nem lehetne különbség a lengyelországi, csehországi, magyarországi állapotok és a romániai helyzet között. Ennek megfelelően létezik a nemzetközi jogforrásoknak egy hallgatóságos romániai értelmezése (interpretatio usualis: a burkolt formáktól a deklaratív megnyilvánulásokig), amely a nemzetközileg elismert és egyezményekkel garantált jogok korlátait és a kivételeket hangsúlyozza, és a szerződések nem egy rendelkezésének általános, tágran értelmezhető jellegét következetesen a jogok beszűkítésére használja fel. Nem egy esetben az állampolgári kötelezettségeket az emberi jogok föltételeiként, vagy épp azok ellenpontosításaként értelmezik, és így azok az állam eszközeként jelennek meg, amelyekkel az állampolgárok fölötti uralmát növelheti.⁶ Ezzel az alkotmány 20. Cikkelyét⁷ próbálják ellensúlyozni, vagyis azt a cikkelyt, amely kimondja az alapvető emberi jogokra vonatkozó szerződések és egyezmények elsőbbségét a belső jogszabályokkal szemben, ha azok között ellentét merülne föl. A jóhiszeműség szabályával⁸ ellentétes értelmezési gyakorlatot a román politika igyekszik hallgatóságosan művelni, annak a bizánci gyökerű eszménynek megfelelően, amely egyszerre teszi követelménnyé a nemzetközi kötelezettségek betartásának minél tökéletesebb látszatát, és azok megkerülését. (Az "abilitate" szó, amely a román köztudatban hagyományos dicsőítő jelzője ennek a sajátosan keleti eszménynek, a képesség, rátermettség mellett többes számban fondorlatot is jelent.)⁹ A keleti keresztény értékvilág ebben is megnyilvánuló eltérése a nyugat-európai értékrendtől, és ennek nemzetközi kommunikációt gátló jellege a legkevesebb figyelmet épp a nemzetközi jog gyakorlatában kapta. Pedig nem egy esetben kipattant a román politikai osztály kényszerűen leplezett szembenállása a nemzetközi jog általánosan elfogadott szabályaival. Ion Iliescu államelnökként jelentette ki, hogy nem ismeri el az Európa Tanács 1201-es számú ajánlásának kötelező jellegét Romániára, ezzel - általános megdöbbenést keltve - a "pacta sunt servanda" elvét¹⁰ a világ nyilvánossága előtt tagadta.¹¹ Románia alkotmánya a diszkrimináció tilalmát tüntetően a "privilégiumok" tilalmával kapcsolja össze.¹² A fogalom nincs meghatározva sem Románia belső jogrendjében, sem a nemzetközi szerződésekben. A '89 utáni politikai szóhasználat a kisebbségi jogkövetelések elhárítására alkalmazta, "privilégiumnak" nevezve például az anyanyelvhasználat, illetve az anyanyelvi oktatás jogát. A nacionalista pártok politikai szlengjéből a kifejezésnek az alkotmányba való bekerülése azzal magyarázható, hogy a román közfelfogás

demokratikus, felvilágosultabb áramában is sodródna furcsa előítéletek a kisebbségekkel, de különösen a magyarsággal szemben. A történelem felületes ismerete és a magyarság anakronisztikus percepciója késztet arra még felvilágosult szerzőket is, hogy a mai magyar nemzettudatot a magyar rendi nemzet nemesi privilégiumaival hozzák összefüggésbe, "birodalmi kisebbségként"¹³ aposztrofálják a romániai magyarságot, vagy a magyarok "arisztokratikus nacionalizmusáról"¹⁴ beszéljenek. Az a paradox helyzet alakult ki, hogy a román nemzeti ideológia annyira nekifeszült a múlt a században a magyar nemesi nemzetnek, és annyira belefeledkezett ebbe a nekifeszülésbe, hogy a 20. század végén a középkori magyar állam jogrendjéből¹⁵ egyenesen az alkotmányába emeli a privilégium kategóriáját, amely az ezredvég Európájában inkább jogtörténeti kuriózum.¹⁶ Tény az is, hogy a diszkrimináció tilalmának nemzetközi kényszerét a román törvényhozás csakis egy homályos, tágan értelmezhető fogalommal tudta ellensúlyozni, megteremtve egyben a pozitív megkülönböztetés¹⁷ tagadásának alkotmányos alapját. Ennek nyomán a tanuláshoz való jog nemzetközi kötelezettségben¹⁸ vállalt diszkrimináció mentességét¹⁹ is "kreatív" módon egészítik ki a "privilégiumok" tiltásával.

A nemzetközi jogforrások romániai értelmezési gyakorlata különösen a kisebbségi jogokat igyekszik korlátozni, de visszaköszön az emberi jogokat csorbító jogszabályok egész sorából. Pedig egy ENSZ-tagállam számára az emberi jogok kérdésének akkor is rendkívüli súlya van, ha történetesen nincsen Európában, és nem készül euroatlanti integrációra.

A felsorolt nehézségek ellenére (vagy épp azok következményeként) a nemzetközi jog eszközei a jogérvényesítés lehetőségét kínálják a kisebbség számára, élni velük, használni őket "*politikai-etikai categoricus imperativus*"²⁰.

Ezeket figyelembe véve idézzük a Nemzeti Kisebbségek Európai Keretegyezményének első szakaszát:

"A nemzeti kisebbségek és az ezen kisebbségekhez tartozó személyek jogainak és szabadságainak védelme az emberi jogok nemzetközi védelmének szerves részét képezik, és mint ilyen, nemzetközi együttműködés keretében tartozik."

Az 1993-as Bécsi Emberjogi Nemzetközi Konferencia Nyilatkozata pedig kimondja:

"Az összes emberi jogok egyetemese, oszthatatlanok és összefüggőek, és szorosan kapcsolódnak egymáshoz."

A fentiekből következik, hogy a kisebbségi jogok elválaszthatatlanok az emberi jogoktól, az egyezmény részes államainak jogrendjén belül az emberi jogokkal azonos helyet kell elfoglalniuk, és minden, ami az emberi jogokra általában érvényes, azonos mértékben, azonos feltételek mellett érvényes a kisebbségi jogokra is.

Általánosan elismert, hogy az emberi jogok védelme, tehát a kisebbségi jogoké is, a nemzetközi jog imperatív normája (*jus cogens*). A fogalmat a nemzetközi szerződésekre vonatkozó bécsi egyezmény 53. szakaszában így határozza meg:

"Jelen egyezmény értelmében az általános nemzetközi jog imperatív normája az államok nemzetközi közössége által olyan egészében elfogadott és elismert norma, amelytől egyetlen eltérés sem megengedett, és amely nem módosítható csak az általános nemzetközi jog újabb, azonos jellegű normája révén."

A kisebbségi jogok védelmének *cogens* jellege különösebb bizonyításra nem szorulna, miután ezt az EU által felállított ad hoc nemzetközi bíróság *expressis verbis* kimondta²¹, mégis szükségesnek véltük háttérének megvilágítását, jogforrásainak megnevezését, mivel a román oktatási törvény vitája során megfogalmazott érvekben nem jutottak kifejezésre, a meghozott döntésekben pedig nem érvényesültek.

A fentiek alapján nyilvánvalónak tűnik, hogy a többség-kisebbség párbeszédének egyetlen ésszerű és mindkét fél számára elfogadható alapját az emberi jogok, köztük a kisebbségi jogok védelmének nemzetközi normái képezhetik. A nemzetközi egyezményekben elismert jogokat, és ezekből az államra háruló kötelezettségeket olyan minimális követelményrendszernek kell tekinteni, amelytől nem lehet eltérni, még kompromisszum és politikai alku címén sem, már csak az emberi jogok nemzetközi jogforrásainak imperatív normajellege miatt sem. A nemzetközi jog normáinak következetes alkalmazása nyilván nem történhet úgy, hogy megszorító értelmezésekkel pont a lényegét, a nemzetközileg elismert jogok érvényesülését és azok garanciáit lúgozza ki belőle a többségi fölény. Az EBESZ kisebbségügyi főbiztos támogatására létrehozott Foundation on Inter - Ethnic Relations hágai ajánlásának hasonló következtetését érdemes idézni:

"Meg kell jegyezni, hogy a vonatkozó nemzetközi kötelezettségek és vállalások minimális nemzetközi standardoknak

minősülnek. Ezen kötelezettségek és vállalások szelleme és szándéka ellen szólna megszorító értelmezésük."

Ugyanakkor e követelményrendszer (nemzetközi standard) következetes és maradéktalan érvényesítése nem csak a kisebbség, de legalább olyan mértékben az állam érdeke is. Míg az előbbi - identitása védelmében - egyéni és közösségi jogainak elismerésére, azok törvényes és intézményes garanciáira számíthat általa, addig az utóbbi a gazdasági potenciálra, prosperitásra konvertálható nemzetközi hitelre és stabilitásra.

Ezekkel ellentétben a 84/1995. számú tanügyi törvény számos részlete nem felel meg Románia nemzetközi kötelezettségvállalásainak, vagy egyenesen ellentétes azokkal, és alapvető emberi jogokat sért. Nem véletlen, hogy Gabriel Andreescu 1998. január 29-én Strasbourgban az OCIPE konferenciáján elhangzott előadásában²³ így minősítette:

"Egy 1995-ben bevezetett törvény korlátozta az anyanyelv használatát az oktatásban, felerősítve azt az 1989 óta meglevő törvényhozási szándékot, amely a nemzeti kisebbségek jogainak csorbítására irányul."

Az ellentmondásokat az 1999. július 1-én Románia Képviselőházának és Szenátusának együttes ülésén elfogadott, a tanügyi törvényt módosító kormányrendelet jóváhagyásáról szóló törvénynek sem sikerült megszüntetnie. A továbbiakban azt a jogsértéseket lehetővé tevő gondolkodásmódot próbáljuk megvilágítani, amely a román politikai osztályt és az állam intézményeit uralja, s egyúttal elemezni a törvény néhány részletét a nemzetközi jog szemszögéből, különös tekintettel az emberi jogok és szabadságok védelmére. Tesszük ezt a teljesség igénye nélkül, és nyitottan minden kritikai észrevétel, vagy kiegészítő szándék felé.

A jogérvényesítés és a törvényhozóra háruló köteleességek

A román törvényhozás két házának RMDSZ-frakciói és néhány demokratikus gondolkodású román politikus 1995-ben alkotmányossági óvással élt a tanügyi törvénnyel szemben.²⁴ Az eljárási rendnek megfelelően az alkotmánybíróság kikérte az országgyűlés két házának, a kormánynak és a tanügyminisztériumnak a véleményét. Az óvást elutasító 72. számú alkotmánybírósági döntés²⁵ bevezetőjében tartalmazza ezeknek az intézményeknek a hivatalos véleményét, és természetesen az Alkotmánybíróság saját indoklását. Külön dolgot tárgya lehetne a nemzetközi egyezmények romániai értelmezési gyakorlata, különösen, ha azok kisebbségi jogokra vonatkoznak, az a gyakorlat, amelyet kitűnően szemléltet ez az alkotmánybírósági döntés. Most csak azért ragadunk ki belőle egy idézetet, mert az - túl azon, hogy Európában ritka és meglehetősen szívnemlő színvonalról árulkodik - érthetőbbé teszi, miért nehézkes és elmaradott más országokhoz viszonyítva a kisebbségi jogok kodifikációja a román jogrendben. Az óvának azt a részét, amely sérelmezte, hogy a 84. számú törvény olyan emberi jogokat is csorbított, amelyeket az előző tanügyi törvény²⁶ elismert, és ez nyilván alkotmányellenes, Románia kormánya így hárította el:

"...az új törvény lényegében az oktatási rendszer szervezésére és működésére vonatkozik, és nem az alapvető emberi jogokra."

A kijelentés ellentétes a nemzetközi jog kötelező érvényű normáival, ellentétes Románia nemzetközi kötelezettségvállalásával. Ugyanis a GTKJ Egyezségokmánya a 2. cikk 1. pontjában leszögezi:

"Az Egyezségokmányban mindegyik részes állam kötelezi magát arra, hogy úgy saját erejéből, mint nemzetközi támogatással és együttműködéssel cselekedjen, különösen gazdasági és műszaki téren, a rendelkezésére álló erőforrások maximális kihasználásával, hogy jelen Egyezségokmányban elismert jogok teljes gyakorlása fokozatosan biztosított legyen minden eszközzel, beleértve a törvényhozási intézkedések meghozatalát."

Hasonló rendelkezést tartalmaz az Egyezmény a Gyermekek Jogairól²⁷ 4. cikke:

"Az Egyezményben részes államok meghoznak minden olyan törvényhozási, közigazgatási vagy egyéb intézkedést, amelyek az Egyezményben elismert jogok érvényesüléséhez szükségesek."

Egy olyan esetleges érvelés, amely a GTKJ Egyezségokmánya 2. cikk 1. szakaszába foglalt kötelezettségvállalást teljesítettnek tekinti a ratifikálással, tehát a 212-es számú törvény elfogadásával, semmiképp sem lenne elfogadható, mivel a nemzetközi szerződés transzformációja a belső jogba, pusztán kiindulópontja a nemzetközi jogforrásban elismert jogok belső kodifikációjának, azaz a megerősítés után meg kell teremteni a vállalt, és immár belső jogszabályban is megjelenő kötelezettségvállalás összes törvényi feltételét, és el kell végezni minden olyan törvénymódosítást, amelyet a jogharmonizáció megkíván. Az Emberi Jogok Egyezségokmányai belső

megerősítésének (ratifikálásának) kötelezettségét a PPJ Egyezségokmányának 48. cikk 2. szakasza, illetve a GTKJ Egyezségokmányának 26. cikk 2. szakasza tartalmazza, és mint láttuk, már önmagában ez is a 212-es számú törvény elfogadásán túlmenő feleletokat ró a román állam törvényhozására. A PPJ Egyezségokmányának 2. cikkében még ennél is többről van szó. Az 1. pontban *"valamennyi részes állam kötelezi magát, hogy tiszteletben tartja és biztosítja a területén tartozó és joghatósága alá tartozó minden személy számára az Egyezségokmányban elismert jogokat"* minden megkülönböztetés nélkül, az idézett második pont pedig közvetlenül a részes államok törvényhozásai számára ír elő kötelezettséget, azoknak ugyanis az Egyezségokmányokban *elismert jogok érvényesülésének* törvényes kereteit kell megteremteniük. A GTKJ Egyezségokmányának 2. cikk 1. pontja lényegében hasonló feladatot ad a törvényhozásnak. Azt a feltételezést, hogy ez utóbbi egyezségokmány a részes államok számára nem ír elő azonnali érvénnyel kötelezettségeket a Gazdasági, Társadalmi, Kulturális Jogok Bizottsága cáfolta meg. Az egyezmény ugyan lehetőséget ad a fokozatos megvalósításra, figyelembe véve azokat a gazdasági terheket, amelyeket a polgári és politikai jogoktól eltérően a gazdasági, társadalmi és kulturális jogok egyikének-másikának garantálása róna a részes államokra, ám az elismert jogok diszkrimináció-mentességére, és a *"törvényhozási intézkedések meghozatalára"* vállalt kötelezettség azonnali hatályú.²⁸

Mindezeket a kormány nem vette figyelembe, amikor a törvényhozási intézkedésekre vonatkozó nemzetközi kötelezettségvállalást azzal az érveléssel próbálta megkerülni, hogy a 84. számú törvény az oktatásra, és nem az emberi jogokra vonatkozik.

Az Alkotmánybíróság érvelése sem sokkal szerencsésebb. Az alkotmányossági óvás már idézett része, azaz az elismert jogok beszűkítése, csorbítása elleni fellépés szerinte nem képezheti alkotmányossági felülvizsgálat tárgyát, *"a lényegesen más történelmi körülmények és megváltozott értékrend"* miatt. Holott a nemzetközi jog jogalánya maga az állam,²⁹ és nem a kormány, vagy a törvényhozó hatalom, így sem a 89-ben bekövetkezett politikai változásoknak, sem az azt követő megváltozott *"történelmi körülményeknek"* nincs semmiféle mentesítő hatása a változásokat megelőzően vállalt kötelezettségek alól.

Hasonló rendelkezést tartalmaz a PPJ Egyezségokmánya 2. cikkének 2. pontja is:

"Az Egyezségokmányban részes államok kötelezik magukat arra, hogy alkotmányos eljárásukkal összhangban gondoskodnak olyan törvényhozási vagy egyéb intézkedések meghozataláról, amelyek az Egyezségokmányban elismert jogok érvényesüléséhez szükségesek, amennyiben ilyenek még nem volnának érvényben."

A törvény diszkriminatív rendelkezései közül szembevetendő az I. cím 8. cikke, amely kimondja:

"(1) Az oktatást minden fokon román nyelven bonyolítják le. A jelen törvény feltételei között az oktatás a nemzeti kisebbségek nyelvén, valamint világnyelveken is lebonyolítható.

(2) Minden helységben román tannyelvű, és az esetnek megfelelően, a nemzeti kisebbségek nyelvén oktató tanegységek, osztályok vagy tanulmányi csoportok szervezendők és működnek, vagy az anyanyelvű oktatás az erre lehetőséget nyújtó legközelebbi helységben biztosítandó."

A törvény 158. szakasza az elemi és gimnáziumi oktatásban a minimális osztálylétszámot 10-ben, a szakmai, líceumi és posztliceális osztályokban 15-ben állapítja meg. Ám a román tannyelvű oktatásra ez a megszorítás nyilván nem vonatkozik, hiszen az idézett 8. cikk 2. szakasza a többség nyelvén, azaz románul oktató tanegységeket azokon a magyarlakta településeken is kötelezővé teszi, ahol nincsenek románok. A magyar gyerekeket ezzel szemben román osztályba kell járatni ott, ahol nincs meg a minimális osztálylétszám. Ez nyilvánvalóan sérti az Emberi Jogok Európai Egyezményének (EJEE) a tanuláshoz való jog diszkriminációmentes érvényesítését előíró 14. cikkét.³⁰

Ezt a cikkelyt is igen sajátosan értelmezi Románia Alkotmánybírósága. De ehhez lássuk pontosan mit is tartalmaz az egyezmény eme rendelkezése:

"Jelen Egyezményben elismert jogok és szabadságok gyakorlását minden nemre, fajra, színre, nyelvre, vallásra, politikai vagy más meggyőződésre, nemzeti vagy társadalmi származásra, nemzeti kisebbséghez tartozásra, vagyoni, születési vagy más helyzetre épülő megkülönböztetés nélkül kell biztosítani."

Az anyanyelv használata az Alkotmánybíróság szerint olyan *"nyelvi előjog"* az oktatásban, amely sérti az egyenlő bánásmód elvét, és ha a magyar gyermekek magyarul tanulnak, az olyan megkülönböztetés, *"amely nélkülözi az objektív indoklást és nem méltányos"*. Az Alkotmánybíróság azzal, hogy a jogfosztás indoklásaként az EJEE 14. cikkelyét használja, az egyezmény 17. cikkelyét sérti meg, amely nem engedi meg az egyezmény egyetlen

cikkelyének felhasználását sem az elismert jogok megsértésére vagy korlátozására. (Az Alkotmánybíróságnak erre az érvelésre az anyanyelvű oktatás kérdésénél még visszatérünk.)

Következtetésképpen elmondhatjuk, hogy a román törvényhozás nem tett eleget Románia nemzetközi kötelezettségvállalásainak, a tanügyi törvény számos rendelkezése diszkriminatív, és sérti az emberi, köztük a kisebbségi jogokat. Az Alkotmánybíróság pedig a nemzetközi jogforrásokat azok szellemével ellentétes módon értelmezi, elősegítve a jogsértő törvényalkotást.

Az oktatás célja

Szellemiség, eszmei tartalom

A törvény első címe az első szakasztól a 14. szakaszig az általános rendelkezéseket tartalmazza. A harmadik és negyedik szakasz az oktatás céljait, rendeltetését az alábbiakban jelöli meg:

"3. szakasz

(1) Az oktatás célja a román társadalom humanista hagyományaira, demokratikus értékeire és törekvéseire támaszkodó nevelési eszmény megvalósítása, és az oktatás hozzájárul a nemzeti identitás megőrzéséhez.

(2) A román iskola nevelési eszménye az emberi egyéniség szabad, egészében való és harmonikus fejlesztése, az önálló és alkotó személyiség kialakítása.

4. szakasz

(1) Az oktatás rendeltetése az emberi egyéniség formálása a következő utakon:

- a) a tudományos ismereteknek, a nemzeti és az egyetemes kultúra értékeinek az elsajátítása;
- b) a szellemi képességeknek, az érzelmi fogékonyságnak és a gyakorlati hozzáértésnek a kifejlesztése humanista, tudományos, műszaki és esztétikai ismeretek elsajátításával;
- c) a szellemi munka azon technikáinak elsajátítása, amelyek az egész életre kiterjedő tanuláshoz és önképzéshez szükségesek;
- d) az alapvető emberi jogok és szabadságok tiszteletben tartásának, a méltóságnak és a toleranciának, a szabad véleménycserének a szellemében való nevelés;
- e) az emberi problémák, az erkölcsi és állampolgári értékek iránti fogékonyságnak, a természet és környezet iránti tiszteletnek az ápolása;
- f) az egyén harmonikus fejlesztése a testnevelés, az egészségügyi-higiéniai nevelés útján és a sport gyakorlásával;
- g) az ifjú nemzedék professzionalizálása anyagi és szellemi javakat előállító hasznos tevékenységek kifejtése céljából.

(2) Az oktatás biztosítja a hazaszeretnek, a román nép történelmi múltja és hagyományai iránti szeretetnek az ápolását."

A GTKJ Nemzetközi Egyezségokmánya 13. cikkelyének első szakaszában leszögezi:

"Jelen Egyezségokmány részes államai elismerik minden embernek a jogát a neveléshez."

Ám ha csak pusztán a neveléshez való jogot tartotta volna fontosnak az ENSZ Közgyűlés, hallgatólagosan megengedte volna, hogy a részes államok azt olyan szellemiséggel, eszmei tartalommal töltsék meg, amilyen az épp hatalmon levő politikai erőnek megfelel. Ebbe viszont a nemzetállami nacionalizmustól a rasszizmusig, a jobb- vagy baloldali militarizmustól a legbarbárabb háborús uszításig minden belefért volna. Hiszen a totális államok neveléspolitikájában nem csak az volt a jogsértő, hogy egyeseket hátrányosan megkülönböztettek vagy éppen

megfosztottak az intézményes oktatás esélyétől, hanem az az eszmei tartalom is, amellyel azt megtöltötték. Ezért a GTKJ Egyezségokmánya a továbbiakban pontosan megjelöli azt az értékvilágot, a civilizációnak azt a szellemiségét, s vele a célt, amelyet a részes államoknak oktatáspolitikájukban követniük kell:

"Egyetértenek (ti. az aláíró államok) abban, hogy a nevelésnek az emberi személyiség és méltóságérzet teljes értékű fejlődését, az emberi jogok és alapvető szabadságok tiszteletének erősítését kell követnie. Egyetértenek abban, hogy mindezek mellett a nevelés révén minden személynek képessé kell válnia arra, hogy egy szabad társadalomban hasznos szerepet töltsön be, hogy *a nevelésnek minden nép és minden faj, etnikai vagy vallási csoport közötti megértést, türelmet és barátságot kell szolgálnia, és bátorítania az Egyesült Nemzetek a béke megőrzése érdekében kifejtett tevékenységének fejlesztését.*"

Az idézett részben a GTKJ lényegében megismétli az *Egyetemes Emberi Jogok Nyilatkozata*³¹ 26. cikkének 2. szakaszába foglaltakat, és az *Az oktatásban alkalmazott megkülönböztetés elleni küzdelemről* szóló UNESCO egyezmény³² 5. cikk 1. szakaszának a. pontját, kiegészítve azt az *"etnikai csoport"* kifejezéssel.

Ha összevetjük a két idézetet, észre kell vennünk, hogy a GTKJ Egyezségokmányában aláhúzott rész a román tanügyi törvényben sem szöveg-, sem értelemszerűen nem szerepel. Mielőtt bármit hozzáfűznénk ehhez, jegyezzük meg, az 1995 előtt érvényben levő, tehát az 1978-as tanügyi törvény 12. cikkelyének g. pontja kimondta, hogy az oktatási folyamatnak biztosítania kell a más népek iránti tisztelet tanítását, művelését.

Szintén jól meghatározott szellemiségű oktatáshoz való jogot jelöl meg emberi jogként az *Egyezmény a Gyermekek Jogairól*:

"1. Az Egyezményben részes államok megegyeznek abban, hogy a gyermek oktatásának a következő célokra kell irányulnia:

- a) elő kell segíteni a gyermek személyiségének kibontakozását, valamint szellemi és fizikai tehetségének és képességeinek a lehetőségek legtágabb határáig való kifejlesztését;
- b) a gyermek tudatába kell vésni az emberi jogok és az alapvető szabadságok, valamint az Egyesült Nemzetek Alapokmányában elfogadott elvek tiszteletben tartását;
- c) a gyermek tudatába kell vésni a szülei, személyazonossága, nyelve és kulturális értékei iránti tiszteletet, valamint annak az országnak, amelyben él, továbbá esetleges származási országának a nemzeti értékei iránti, és a sajátjától különböző kultúrák iránti tiszteletet;
- d) fel kell készíteni a gyermeket arra, hogy a megértés, a béke, a türelem, a nemek közti egyenlőség, valamennyi nép, nemzetiségi, nemzeti és vallási csoport és az ôslakosok közötti barátság szellemében tudja vállalni a szabad társadalomban az étellel járó mindenfajta felelősséget."

A c. és d. pontok részben tartalmazzák a GTKJ Egyezségokmányának 13. pontjában foglaltakat, de ki is egészítik azt. Ám a román oktatási törvény nem tartalmazza ezeket az előírásokat sem szövegszerűen, sem értelemszerűen.

A román oktatási törvény első címe, s vele a mentalitás, amely kizárólag *"a román nép történelmi múltja és hagyományai iránti szeretetnek az ápolását"* tűzi célul, de elhagyja a *"sajátjától különböző kultúrák iránti tiszteletet"*, eltér a két ENSZ dokumentum szellemétől, nem teremti meg a törvényes garanciáját annak az alapvető emberi jogoknak, miszerint mindenkinek joga van a nemzetek közötti barátság és béke szellemiségét művelő nevelést kapni, joga van olyan nevelést kapni, amely a szülei, anyanyelve, azonossága, saját kultúrája iránti tiszteletet erősíti benne, más népek kultúrája, s az országé mellett, amelyben él.

A fentiek alapján megállapítható, hogy a román oktatási törvény idézett fejezete nincs összhangban az Emberi Jogok Egyezségokmányainak szellemével, és nem teljesíti a GTKJ Egyezségokmányának már idézett 2. cikk 1. pontjába foglalt kötelezettségvállalást.

Megfigyelhető még egy beszédes hangsúlyeltolódás is a nemzetközi dokumentumok és a román törvény között. Az előbbiek, de különösen az *Egyezmény a Gyermekek Jogairól* gyermekközpontú, az oktatás egész rendszerének olyan normatív feltételeket szab, hogy az a gyermek érdekeinek feleljen meg elsősorban, kimondva:

"a) elő kell segíteni a gyermek személyiségének kibontakozását, valamint szellemi és fizikai tehetségének és

képességeinek a lehetőségek legtágabb határáig való kifejlesztését."

Ez a gyermek tehetségét, képességét figyelembe vevő előírás, amely a lehetőségek egyénenként változó "legtágabb határát" tekinti a nevelés végcéljának, megfelel annak a szellemnek, amelyet az egyezmény 3. cikkének 1. szakasza kötelezővé tesz a részes államok törvényhozása számára is:

"A szociális védelem köz- és magánintézményei, a bíróságok, a közigazgatási hatóságok és a törvényhozó szervek minden a gyermeket érintő döntésükben a *gyermek mindenekfelett álló érdekét* veszik figyelembe elsősorban."

Ezzel szemben a román oktatási törvény, a szocialista nevelés hagyományainak megfelelően, a gyermekben a leendő termelőt látja, akinek az oktatáshoz való joga nem az *"emberi lény veleszületett méltóságából"* ered, hanem a társadalom vagy az állam azon igényéből, hogy minden polgára *"anyagi és szellemi javakat előállító hasznos tevékenységeket"* fejtsen ki.

Fel kell figyelni arra is, hogy a felsorolt nemzetközi dokumentumok mindegyike tartalmaz - a nevelés céljainak megnevezésekor - utalást az Egyesült Nemzetek Szervezetére, akár annak békemissziós szerepére, akár Alapokmányának szellemére vonatkozóan. A világszervezet szerepeltetése a jövő nemzedék nevelésére is kitérő, *jus cogens* érvényű normában nyilván nem véletlen. Az emberi civilizáció egyetemes értékeinek védelmében, a világbéke fokozott stabilizációjának folyamatában az ENSZ az emberiség közös erőfeszítését jeleníti meg, és jövőbeni szerepét nyilván meghatározza a ma nemzedékének nevelése.

Minden kifogásunknak ezen általános, elvi kijelentéseket megfogalmazó fejezettel szemben az ad súlyt, hogy az a törvény egészének antidemokratikus, gyakran antihumánus jellegét vetíti előre. Azt az antidemokratizmust, amely nem teszi lehetővé az iskolarendszer társadalmi ellenőrzését sem az önkormányzatoknak, de még az érintetteknek, a diákoknak, a szülőknek sem. Nincs sem diákönkormányzat, sem iskolaszék, sem oktatási jogbiztos, de hiányzik az a kisebbségi intézményrendszer, amely saját iskolákat hozhatna létre, és működtethetne. E tárgyban Kovács Péter, a kiváló nemzetközi jogász közölt igen fontos adatot, amely úgy látszik az RMDSZ-politikusok figyelmét elkerülte, így az oktatási törvény vitájában sajnálatos módon nem játszott szerepet. E szerint: "A Gazdasági, Szociális és Kulturális Jogok Egyezségokmányának végrehajtására felügyelő szakértői bizottság 10. ülészakán (1994. május 2-20.) aggodalmát fejezte ki az (oktatásügyi jogok kapcsán), hogy Romániában még mindig nincs a kisebbség státusát rögzítő törvény."³³

A törvény nem teremti meg a nemzetközi szerződésekben elismert emberi jogok intézményi garanciáit, sem azok érvényesülésének törvényes feltételeit. Így ezek pusztán deklarálása nem több kényszerűségből vállalt, üres politikai gesztusnál.

A szabad iskolaválasztás joga: alapvető emberi jog

A jogkorlátozás anyagi eszközei. Az államosítás véglegesítése az oktatásban

A 7. szakasz, amely az oktatás anyagi alapjairól, a finanszírozás módjáról, az állami oktatás ingyenességéről rendelkezik, szintén alapvető emberi jogokat sért.

"(1) Az állami oktatás ingyenes.

(2) Egyes tevékenységekért díjak számíthatók fel a jelen törvény által megállapított feltételek között.

(3) Az állami oktatást az állami költségvetésből és a helyi költségvetésekből finanszírozzák. Az oktatásnak szánt alapokat külön meg kell nevezni az állami költségvetésben és a helyi költségvetésekben.

(4) Az oktatást a gazdasági tényezők, valamint természetes és jogi személyek finanszírozhatják.

(5) Az oktatás támogatásban részesíthető ösztöndíjak, tanulmányi hitelek, díjak, adományok, szponzorizálások útján, saját forrásokból és más törvényes forrásokból.

(6) Az állam főként azokat a tanulókat és felsőoktatási hallgatókat részesíti anyagi támogatásban, akik nagyon jó tanulmányi eredményeket érnek el, és képzésük során rendkívüli képességeket tanúsítanak valamely szakterületen.

(7) Az állam és más érdekelt tényezők szubvenciókban részesítik a tanulók és a felsőoktatási hallgatók országos és nemzetközi szinten csúcsteljesítményekre vezető tevékenységeit.

(8) Az oktatási intézmények és egységek jogi személyiséggel rendelkeznek, kivéve a csak az I-IV. osztályokkal működő iskolákat."

Ismételten a GTKJ Egyezségokmányára hivatkozunk, amely 13. cikkének 3. szakaszában a szabad iskolaválasztás jogát fogalmazza meg:

"Jelen Egyezségokmányban részes államok kötelezik magukat, hogy tiszteletben tartják a szülőknek, esetenként a törvényes gyámoknak azt a szabadságát, hogy *gyermeküknek más oktatási intézményt válasszanak mint a közhatalóságokét*, de amelyek megfeleljenek az állam által előírható vagy jóváhagyható minimális oktatási normáknak, és azt, hogy gyermeküknek meggyőződésüknek megfelelő vallási és erkölcsi nevelést biztosítsanak."

Hasonló rendelkezést tartalmaz *Az oktatásban alkalmazott megkülönböztetés elleni küzdelemről* szóló UNESCO egyezmény 5. cikk 1. szakaszának b. pontja:

"1. Jelen egyezményben részes államok megállapodnak, hogy:

Szükséges tiszteletben tartani a szülők jogát, esetenként a törvényes gyámokét, hogy gyermekük számára más oktatási intézményeket válasszanak, mint az államéit, amelyeknek azonban meg kell felelniük azoknak a minimális normáknak, amelyeket az illetékes hatóságok előírhatnak."

Az oktatási törvény csak az állami oktatás ingyenességét biztosítja, még akkor is, ha a 103. szakasz 4. pontja kimondja:

"Az akkreditált oktatási magánintézmények és egységek állami támogatásban részesülhetnek."

Ha a szülő, vagy a törvényes gyám más iskolát választ gyermeke számára, mint államit, alapvető emberi jogával él, és ebből semmiféle hátránya nem származhat. Márpedig az a megkülönböztető bánásmód, amely egyfelől kötelező érvénnyel biztosítja az állami oktatás ingyenességét és fenntartását az állami költségvetésből, másfelől csak feltételes módon teszi lehetővé a magánoktatás, vagyis az államtól különböző oktatási intézmények költségvetési támogatását, hátrányosan érinti azokat a szülőket, akik élni próbálnak a szabadnak vélt iskolaválasztás jogával, és gyermekük számára más, az államtól különböző iskolát választanak. Tagadhatatlan, hogy a magánoktatás állami támogatása - és Romániában ide tartozik a felekezeti oktatás is - közvetlenül nem következik a nemzetközi kötelezettségekből. (Tegyük hozzá: az állami oktatásé sem, amennyiben az oktatás ingyenessége csak az elemi iskolában kötelező!) Ám, ha az állam úgy dönt, hogy az adófizető polgárok pénzéből az állami oktatást teljesen ingyenessé teszi, az általános közoktatási feladatokat az államtól átvállaló magánoktatást nem, akkor lényegében diszkriminálja a gyermekek számára magánoktatási intézményt választó szülőket, akik majd tandíjat fizetnek, vagy más anyagi hozzájárulással tartják fenn az iskolát, míg az ő adójukból az állami oktatást választók jutnak méltánytalan előnyökhöz. Tehát az egyezményből nem a magánoktatás állami támogatásának kötelező jellege következik, hanem a szabad iskolaválasztás jogának minden diszkriminációtól mentes alkalmazása, első lépésként a törvényhozási intézkedések megtételével. Hangsúlyozzuk ismételten, hogy mind a diszkriminációmentességre, mind a törvényhozási intézkedések megtételére vállalt kötelezettség azonnali hatályú. Az is nyilvánvaló, hogy a szabad iskolaválasztás jogának érvényesülése nem ró újabb terheket az államra, hiszen az iskoláskorú gyermekek száma ettől nem fog megnőni, mindössze a hiperközpontosított oktatási rendszert kell decentralizálni az oktatásra elkülönített alap méltányos elosztásával.

Az oktatásban alkalmazott megkülönböztetés elleni küzdelemről szóló UNESCO egyezmény 5. cikk 1. szakaszának c. pontja elismeri a nemzeti kisebbségek iskolanyitási jogát:

"c. szükséges elismerni a nemzeti kisebbségek tagjainak azt a jogát, hogy saját nevelési tevékenységet folytassanak, beleértve az iskolanyitást, és mindegyik állam saját oktatásban alkalmazott politikájával összhangban saját nyelvüket használják, vagy azon oktatssanak, azzal a feltétellel, hogy:

i. ennek a jognak a gyakorlása ne olyan módon történjen, amely megakadályozza a kisebbség tagjait az egész közösség nyelvének és kultúrájának megértésében, vagy abban, hogy tevékenységeiben részt vegyen, vagy amely a nemzeti szuverenitást sértheti;

ii. az oktatás színvonala ezekben az iskolákban nem lehet alacsonyabb, mint amilyent az illetékes hatóságok előírnak vagy jóváhagynak;

iii. ezeknek az iskoláknak a látogatása nem lehet kötelező."

Az Európai Biztonsági és Együttműködési Értekezlet Helsinkii Záróokmánya³⁴ 5. szakaszának c. pontjában a részes államok ismételten rögzítették a kisebbségek iskolanyitási jogát, de hasonló rendelkezést tartalmaz az Európa Tanács 1201-es számú ajánlásának 8. cikkelye, illetve a Kisebbségi Keretegyezmény 13. cikkelye.

A román oktatási törvény ezzel szemben nem teremti meg a nemzeti kisebbségek iskolanyitásának törvényes feltételeit, a szülők azon joga, hogy gyermekeiket vallási, világnézeti meggyőződésüknek megfelelően neveljék, csak papíron biztosított, törvényi kerete hiányzik, intézményi alapjairól pedig egy szó nincs.

Pedig az említett nemzetközi kötelezettségvállalások törvénybe iktatására akár mintaértékű példát lehetett volna találni az idézett szerződésekben részes, más európai államok törvényhozásában is. A Magyar Köztársaság közoktatást szabályozó törvénye, az 1993. évi LXXIX. törvény 3. paragrafusának 2. szakasza az iskolaalapítás és -fenntartás jogáról például az alábbiak szerint rendelkezik:

"Óvodát, iskolát, kollégiumot, pedagógiai-szakmai szolgáltatást ellátó intézményt az állam, a helyi önkormányzat - a nemzeti és etnikai kisebbségekről szóló törvényben meghatározottak szerint -, a kisebbségi önkormányzat, az egyházi jogi személy, a gazdálkodó szervezet, az alapítvány, az egyesület és más jogi személy, továbbá természetes személy alapíthat és tarthat fenn."

A magyar közoktatási törvény 3. paragrafusának 5. szakasza pedig a GTKJ Egyezségokmányának 13. cikke 3. szakaszában előírt jog törvényes feltételének alapja:

"Az államnak jogi lehetőséget kell teremteni ahhoz, hogy nem állami, illetve nem önkormányzati óvodák, iskolák és kollégiumok jöhessenek létre. Az állam és a helyi önkormányzat azonban az ilyen óvodák, iskolák és kollégiumok alapítására és fenntartására nem köteles."

A 6. szakasz viszont olyan támogatási rendszert ír elő, amely a nem "közhatalósági" iskolák esélyegyenlőségét hivatott biztosítani:

"Az állam, illetve az önkormányzat anyagi támogatást nyújt a nem állami, illetve nem önkormányzati nevelési-oktatási intézménynek olyan arányban, amilyen arányban ezek - e törvényben foglaltak szerinti megállapodással - állami, illetve önkormányzati feladatot látnak el."

A romániai magyar kisebbség joggal sérelmezi azt is, hogy változatlanul maradt a 84. számú törvény 166. számú cikkelye, amely kimondja:

"Az állami oktatás anyagi alapját az Oktatási Minisztériumnak, a jelen törvény hatálybalépési időpontjában fennálló oktatási rendszer oktatási és tudományos kutatási intézményeinek és egységeinek az egész vagyoniállagi aktívájára, valamint az utólag visszaszerzett vagy megszerzett vagyoniállagi aktívára képezi."

A törvény hatálybalépésekor az Oktatási Minisztérium oktatási intézményeinek vagyoniállagi aktívájába beletartoztak azok az ingatlanok, amelyek 1948-ban a 175. számú, kommunista, jogfosztó "tanügyi reform" rendeletével kerültek állami tulajdonba. A gyulafehérvári egyházmegyéből ekkor államosítottak 12 óvodát, 173 elemi, 10 főgimnáziumot, 2 tanítóképzőt, 1 óvónőképzőt, 1 mezőgazdasági, 1 ipari iskolát, 17 nevelőintézetet, 2 árvaházat. Az erdélyi református egyházmegyéből 354 elemi iskolát, 14 középiskolát. A nagyváradi református egyházmegyéből 130 elemi, 3 gimnáziumot. A magyar evangélikusok hét iskoláját, a temesvári, szatmár-váradii, gyulafehérvári római katolikus egyházmegyéknek összesen 468, a kolozsvári és nagyváradi egyházmegyéknek 531, az unitáriusoknak 34 oktatási intézményét államosították.³⁵

Az RMDSZ alkotmányossági óvását, amely kiemeli, hogy a 166. cikkely az Alkotmánynak a tulajdon védelmét szavatoló 41. és 135. cikkelyeit sérti, mert újraállamosítja az egyházi és magániskolák vagyonát, azzal a kifogással vetette el az Alkotmánybíróság, hogy az Alkotmány rendelkezéseinek nincs visszamenő hatálya, és csak azokra a törvényekre alkalmazhatók, amelyeket az Alkotmány érvénybe lépése után alkottak. Az Alkotmánybíróság úgy tett, mintha az óvás az 1948-ban elfogadott 175-ös számú rendelet alkotmányosságát vitatta volna, holott az óvásban erre konkrét utalás még csak nem is történt. Az alkotmányossági szempontból kifogásolt jogszabály a 84. számú törvény

166. cikkelye, amelyet az Alkotmány hatálybalépése után fogadott el Románia parlamentje!

Az Európa Tanács 1123. számú, 1997. április 24-én elfogadott határozata Románia kötelezettségvállalásainak teljesítésére és monitorizálásának megszüntetésére vonatkozóan, az alábbiakat állapítja meg:

"6. A Közgyűlés tudomásul veszi a román hatóságok akaratát, hogy előmozdítsák a nemzeti kisebbségek jogait, különösen azt, hogy módosítsák az 1995-ben elfogadott tanügyi törvényt azzal a céllal, hogy lehetővé tegye az anyanyelv oktatását, és az anyanyelvű oktatást.

(...)

12. A Közgyűlés bátorítja Romániát, hogy oldja meg az elkobzott vagy kisajátított ingatlanok visszaadását, különösen a vallási felekezeteknek, a politikai foglyoknak, vagy egyes közösségeknek, tiszteletben tartva a »restitutio in integrum« elvét, vagy legalább a méltányos kárpótlást, szavatolva a kérelmezők jogát a törvényes jogorvoslatra."³⁶

Ezt megelőzően 1993-ban, Románia csatlakozására vonatkozóan az Európa Tanács Közgyűlése elfogadott egy véleményezést (*Opinion No. 176/1993 on the application by Romania for membership of the Council of Europa*), amely 8. pontjában kimondja:

"8. A Közgyűlés felszólítja Románia kormányát, adja vissza az egyházak tulajdonát, és tegye lehetővé egyházi iskolák létrehozását és működését, hogy a kisebbségekhez tartozó gyerekek anyanyelvükön tanulhassanak."³⁷

Románia az egyházi ingatlanok visszaadásával, az egyházi iskolák költségvetési támogatásának törvénybe foglalásával egyszerre biztosította volna a szabad iskolaválasztás jogának intézményi garanciáját, eleget tett volna az Európa Tanács felkérésének, és történelmi jóvátétellel orvosolta volna a kommunista önkény 1948-as túlkapását. A román tanügyi törvény ezeknek a követelményeknek nem tett eleget, és annak 1999 augusztusában elfogadott végleges változatával Románia ismét elmulasztotta a demokratizálódásnak egy esélyét.

Joggal merül fel a kérdés: az a Románia, melynek oly nagy szüksége van arra, hogy az emberi jogok kérdésében pozitív képet alakítson ki önmagáról a világ közvéleménye, de különösen a nemzetközi fórumok előtt, hogyan vállalhatta ilyen mértékben az emberi jogok megsértésének ódiáját? Hiszen nem csak a Ceausescu örökség terhétől, a legsötétebb nacionál-kommunista diktatúra nehezen feledhető reputációjától kellene szabadulnia, de a demokrácia értékeit oly hitelesen kellene felvállalnia, hogy euroatlanti integrációs törekvéseinek valós esélye legyen.

A román nyelv oktatása, és az anyanyelv-használat korlátai

A magyar tannyelvű osztályokban tanuló, magyar anyanyelvű gyerekek tanulási idejének több mint felét veszi el, hogy számukra ismeretlen nyelven irodalomelméletet, román anyanyelvű értelmiségiek előtt is ismeretlen archaizmusokat, regionalizmusokat tanulnak. Összehasonlításra a magyar nyelvtani fogalmakkal, a különbségek megértésére még otthon sincs mód, hiszen nincsen semmiféle összhang a román és a magyar nyelv oktatásának tantervei között, gyakran úgy kell elsajátítaniuk románul nyelvtani fogalmakat, hogy azokat anyanyelvükön még nem ismerik.

Balla Júliának és F. Nagy Istvánnak a Romániai Magyar Pedagógusok Szövetsége által kiadott, a tanügyi törvényt elemző és értékelő tanulmánya erről a kérdéstről a következőket mondja:

"A román nyelv pszichopedagógiai szempontból nem megfelelő túl fiatal életkorban, az anyanyelvi alap kellő megszilárdulása előtt való oktatása súlyosan károsítja a fejlődő személyiséget, gátolja a logikai fogalmak kialakulását, akadályozza az egészséges érzelmi, erkölcsi, kapcsolatteremtési formák kialakulását, klinikailag diagnosztizálható neurotikus tüneteket okoz."

A tanügyi törvényt módosító 36-os számú sürgősségi kormányrendelet módosította a törvény 120. cikkelyét, és a kisebbségek nyelvén folyó gimnáziumi oktatásban a román nyelv tanítására különleges, a kisebbségek számára készült tankönyveket és tantervet írt elő. Ám a törvényt véglegesítő, a kormányrendelet jóváhagyásáról szóló törvény már a román tannyelvű osztályokéval azonos tantervet tesz kötelezővé, és csak a kisebbségek számára készült, sajátos tankönyveket hagyja meg. Hogyan lehet magyar gyermekek számára készült tankönyvből a román tannyelvű iskolák tanterve szerint tanítani? A kérdés pusztán költői: a törvényben előírt tankönyvek nincsenek, így a román nyelv

oktatása a magyar tannyelvű osztályokban - a tanügyi törvény megsértésével - a román tannyelvű osztályoknak készült tankönyvek szerint folyik. Fontos hangsúlyozni, hogy a törvény 1999-ben elfogadott, végleges változata antidemokratikus és kisebbségellenes, ám a gyakorlat azt bizonyítja, hogy a kisebbségek rovására még ezt is meg lehet sérteni.

A magyar tannyelvű osztályokban tanító tanároknak a törvény nem teszi kötelezővé a kisebbségek nyelvének ismeretét, így a kommunikációs nehézségek az oktatás színvonalát csökkentik, megsértve ezzel az *Az oktatásban alkalmazott megkülönböztetés elleni küzdelemről* szóló UNESCO egyezmény már idézett 5. cikk 1. szakaszának c. pontját. A mai román oktatási rendszer egy olyan törvény alapján és úgy működik, hogy nagymértékben csökkenti a magyar gyerekek esélyegyenlőségét a románokkal szemben, sőt ezen túlmenően szellemi és lelki integritásukat veszélyezteti. Ennek az embertelen, gyermekellenes és diszkriminatív rendszernek nyilvánvalóan nem az a célja, hogy a kisebbségekhez tartozó gyermekek elsajátítsák a román nyelvet, hanem az, hogy megtorolják rajtuk keresztül szüleiken azt a "bűnt", hogy születésük után magyarul szoltak hozzájuk, és ezért az egységes és homogén román nemzetállam egyetlen és kizárólagos hivatalos nyelvét az idegen nyelvek módszertanával kellene nekik tanítani.

A törvényt véglegesítő, a kormányrendelet jóváhagyásáról szóló törvény 120. szakaszának második pontja kimondja:

"A nemzeti kisebbségek nyelvein folyó oktatásban a románok történelmét és Románia földrajzát az illető nyelven tanítják a román tannyelvű osztályokéval azonos iskolai programok és tankönyvek szerint, azzal a kötelezettséggel, hogy román nyelvre írják át, és e nyelven sajtátsák el a román toponímiát és főneveket. A gimnáziumi és líceumi oktatásban a románok történelmét és Románia földrajzát román nyelven, a román tannyelvű osztályokéval azonos iskolai programok és tankönyvek szerint tanítják. A románok történelme és Románia földrajza esetében a vizsgáztatás e tárgyak tannyelvén történik."

Ez a rendelkezés sérti a PPJ Egyezségokmányának 27. cikkelyét:

"Olyan államokban, ahol nemzeti, vallási vagy nyelvi kisebbségek élnek, az ilyen kisebbségekhez tartozó személyektől nem lehet megtagadni a jogot, hogy csoportjuk más tagjaival együttesen saját kultúrájuk legyen, hogy saját vallásukat vallják és gyakorolják, vagy hogy saját nyelvüket használják."

De sérti a az Emberi Jogok Európai Egyezményének a diszkriminációt tiltó 14. cikkelyét is, hiszen a román tannyelvű osztályokban a román tanulók ugyanazon tantárgyak tanulmányozásával földrajzi és történelmi ismereteket szereznek, viszont a kisebbségek nyelvén folyó oktatásban ugyanazon ismeretek megszerzéséhez le kell gyűrni a nyelvi akadályokat. Vagyis a többségi tanulók esetében az említett tantárgyak oktatásának célja szakismeretek megszerzése, míg a kisebbségek esetében ugyanezen tantárgyak tanulmányozásának nyelvoktatást is kell szolgálnia, mellőzve az idegen nyelvek oktatásának módszertanát.

A magyar földrajzi nevek kitiltása az elemi iskolákban a földrajz anyanyelven folyó oktatásából, a törvény eredeti változatához képest is jogfosztó, hiszen az nem tartalmazott ilyen megszorítást. Arról nem is beszélve, hogy sérti az *Egyezmény a Gyermekek Jogairól* már idézett első cikkelyének c. pontját, de sérti a Kisebbségi Keretegyezmény 12. cikkének 1. pontját is, és egy már elismert jogot számol fel, hiszen az 1995-ben elfogadott 84. számú törvény lehetővé tette Románia földrajzának oktatását az elemi iskolában a kisebbségek nyelvén minden korlátozás nélkül, így Erdély hagyományos, magyar földrajzi neveinek elsajátítását is.

A kisebbségi jogokat beszűkítő értelmezési gyakorlatra példaként ismét az Alkotmánybíróság már idézett 72. számú döntését lehet felhozni. Eszerint sem a GTKJ Egyezségokmánya, sem az Emberi Jogok Európai Egyezménye nem szabja feltételként és nem is sugallja ("nu stipuleaza, nici nu sugereaza") a "nyelvi előjogokat", amelyek alkalmasak lennének a kisebbségi oktatás megszervezésére és működtetésére. Az a megfogalmazás, amely a kisebbségek nyelvén folyó oktatást a világnyelveken lebonyolítható oktatással egy kategóriába sorolja (84. számú törvény már idézett I. cím 8. cikk 1. szakasza), egy olyan mentalitásról tanúskodik, amely az anyanyelvi oktatás jogát a szülők idegen nyelvi preferenciáival mossa egybe. Már idézett döntésében az Alkotmánybíróság is nyelvi preferenciának nevezi az anyanyelven történő oktatás jogát, s az Emberi Jogok Európai Bírósága egyik következtetésére hivatkozik, miszerint az állam nem köteles támogatni a szülők "nyelvi preferenciáit" ("preferinte lingvistice").

A már idézett - és az Alkotmánybíróság hivatkozásaiban is megjelenő - nemzetközi dokumentumok ismeretében aligha feltételezhető, hogy jóhiszemű tévedésről van szó, amikor egy ilyen tekintélyes intézmény az anyanyelv használatának emberi jogát nyelvi előjogként vagy idegen nyelvi preferenciaként aposztrofálja.

Következtetések

1. Következtetésképpen elmondhatjuk, hogy a román törvényhozás nem tett eleget Románia nemzetközi kötelezettségvállalásainak, a 84. számú, 1999-ben módosított román tanügyi törvény számos rendelkezése diszkriminatív, és sérti az emberi, köztük a kisebbségi jogokat. Az Alkotmánybíróság a nemzetközi jogforrásokat azok szellemével ellentétes módon értelmezi, elősegítve a jogsértő törvényalkotást, és ez sem a román, sem a nemzetközi közvélemény előtt nem jutott kellő hangsúllyal kifejezésre. A törvény teremtette helyzetből származó jogséremlmek nem kerültek a jogorvoslat nemzetközi intézményei elé. Javító szándéokra nincs meg a politikai akarat sajnos még a kisebbségi jogok védelmét felvállaló szervezetek, politikai alakulatok, így az RMDSZ részéről sem.

2. A 72. számú alkotmánybíróági döntés kisebbségellenes, antidemokratikus és jogsértő rendelkezései bármelyik pillanatban érvényesíthetők, tovább rontva még a jelenlegi helyzetet is.

3. A Románia demokratizálását felvállaló politikának nyíltan fel kell vennie a küzdelmet az ellen a mentalitás ellen, amely a nemzetközi szervezeteket, az ENSZ és az Európa Tanács emberjogi intézményeit vagy az EBESZ-t ellenségnek tekinti. A jogorvoslat nemzetközi eszközeinek oly természetesen és általánosan elfogadottá kell válniuk Romániában, mint az EU országokban.

4. A kisebbségi érdekképviselő és jogvédelem szervezeteinek erkölcsi kötelességük a nemzetközi jog eszközével élni. Egyrészt politikai érvelésükben hangsúlyt kell helyezni az egyezményekben szavatolt jogokra és az állam kötelezettségvállalásaira, másrészt segíteniük és irányítaniuk kell a kisebbséghez tartozó egyéneket, hogy éljenek a jogorvoslat nemzetközi eszközeivel, és valahányszor szükséges, forduljanak az ENSZ vagy az Európa Tanács emberjogi bíróságaihoz. Erkölcsi kötelességük az illetékes nemzetközi szervezetek tájékoztatása a kisebbségi jogok helyzetéről Romániában, hisz a nemzetközi normaalkotás sem nélkülözheti a visszacsatolás különböző formáit, vagyis a jogalkalmazásnak vissza kell hatnia azokra a politikai tényezőkre, amelyek a kisebbségi jogok nemzetközi kodifikációjának távlatait meghatározzák. El kell készíteni egy pontos és részletes jelentést a román oktatási rendszerről, különös tekintettel azokra a jogsértő helyzetekre, amelyeket a 84. számú törvény fenntart, előkészítendő egy majdani törvénytervezetet, amely egyaránt figyelembe veszi a romániai magyarság igényeit és a nemzetközi jog fejlődését az utóbbi években.

5. A romániai magyarság érdekképviselőének ki kell használnia azt a szakmai háttérrel, amelyet a kisebbségvédelem területén az anyaország nyújthat. Ezért ki kell építeni a kapcsolatoknak azt a rendszerét, amely az információáramlást és a szakemberképzést segíti, és hatékonyá teszi a fellépést a nemzetközi fórumok előtt, valahányszor azt a jogséremlmek indokolttá teszik.

 1 A Nemzeti Kisebbségek Európai Keretegyezményét Románia 1995. február 1-én írta alá és ugyanakkor ratifikálta a 33. számú törvénnyel. Monitorul Oficial al României nr. 82/1995. május 4.

2 Legea nr. 84. Legea învatomântului, Monitorul Oficial al României nr. 167/1995. július 31.; módosítva a 131. számú törvénnyel 1995. december 29-én (Monitorul Oficial al României nr. 301/1995. december 29.). Újraközölve: Monitorul Oficial al României nr. 1/1996. január 5-én. Sürgősségi kormányrendelettel módosítva: O.U.G nr. 36/1997. július 10. (Monitorul Oficial al României 1996. január 5-i 1. száma.) A 151. számú törvény a 84/1995. számú tanügyi törvényt módosító és kiegészítő 36. számú sürgősségi kormányrendelet jóváhagyásáról a Monitorul Oficial al României I. részének 1999. augusztus 3-i 370. számában jelent meg. Jelen tanulmány tárgya ez utóbbi, módosított változat. 1999. augusztus 3. előtt történetekkel csak azoknak a cikkelyeknek kapcsán foglalkozunk, amelyeket a 36. számú sürgősségi kormányrendelet, illetve a 151. számú törvény változatlanul hagyott.

3 Messze vezetne, ezért nem is térünk ki az emberi jogok jogelméleti vonzataira. Ezért ahelyett, hogy "Az emberi lény veleszületett méltósága" fogalmának természetjogi, vagy jogpozitivisták megközelítésével próbálkoznánk, egyszerűen elfogadjuk - a jogelméleti értékelésektől függetlenül - egy nemzetközi norma részeként, ennek minden következményével.

4 A Polgári és Politikai Jogok Nemzetközi Egyezségokmányának, valamint a Gazdasági, Társadalmi és Kulturális Jogok Egyezségokmányának preambuluma. Az Egyesült Nemzetek Közgyűlése XXI. ülészakán, 1966. december 16-án fogadta el azt a két Egyezségokmányt, amelyeket az Emberi Jogok Egyezségokmányaiként ismernek. Románia 1968. június 28-án írta őket alá, majd Románia Államtanácsa 212. számú törvényével 1974. október 31-én hagyta őket jóvá.

5 Thomas Buergenthal-Renate Weber: *Dreptul international al drepturilor omului*. Ed. All, Buc. 1996. 202.

6 Doina Micu: *Garantarea drepturilor omului în practica Curtii Europene a Drepturilor Omului*. Ed. ALL BECK, Bucuresti. Ebben a könyvében D. Micu olyan szerzőket kénytelen cáfolni (204. oldal), akik szerint "az alapvető jogokat az állam ajándékozza az egyéneknek, minden állampolgárnak érdemei és erőfeszítései szerint", azaz "az állam az, aki az egyéni jogokat birtokolja, és ő osztja szét azokat az állampolgárok között, azzal, hogy az Alkotmányba, illetve a törvényekbe foglalja". Románia Alkotmánya az "emberi jogok" kifejezést egyetlen esetben, a 20. cikkelyben használja. Az emberi jogok általában "állampolgári jogokként" jelennek meg. Az Alkotmány 15. cikkelye előírja, hogy az állampolgárok az alkotmányban és törvényekben rögzített jogokat élvezik, és ugyanezek előírják kötelelességeiket. Ioan Muraru Románia alkotmányáról írott könyvében (Mihai Constantinescu-Ion Deleanu-Antonie Iorgovan-Ioan Muraru-Florina Vasilescu-Ioan Vida: *Constitutia României - comentata si adnotata*. Regia autonoma Monitorul oficial, Bucuresti 1992.) kifejti, hogy "a jogok egyetemességéből következik a kötelelességek egyetemessége". Holott az emberi jogok egyetemessége semmilyen feltételhez nem köthető, míhelyt azok az "emberi lény veleszületett méltóságából erednek". Az emberi jogokból az államra háruló kötelelességek elsikkadnak, míhelyt "egyes jogoknak és szabadságoknak ma komplex, jog és kötelelesség tartalma van, mint a tanulóhoz való jog, illetve a haza védelmének joga és kötelessége". Az emberi jogok egybemosása az állampolgári jogokkal, a fogalom eredeti jelentését megváltoztatja és előkészíti egyetemességük korlátozását, illetve a jogok törvénybe iktatott beszűkítését.

Magyar kisebbség

7 Románia 1991-ben elfogadott alkotmánya 20. cikkelyének második szakaszát értelmezve Ioan Murariu, (i. m.) felhívja a figyelmet arra, hogy a nemzetközi jog prioritása a belső jogszabállyal szemben kizárólag az emberi jogokra vonatkozó rendelkezések esetében érvényes. Igen eltérő a különböző szerzők álláspontja arra az esetre, ha maga az alkotmány kerülne ellentétbe olyan nemzetközi egyezményekkel, amelyeknek Románia részes állama. Murariu a francia és spanyol alkotmányokat idézi (igaz, ezek a nemzetközi jog és belső jog viszonyát nem szűkítik az emberi jogokra), amelyek az alkotmány revízióját írják elő az ilyen típusú kollízió esetén. A román alkotmány nem tartalmaz erre vonatkozó rendelkezést. Murariu az alkotmány "hallgatását" (50. oldal) úgy értelmezi, hogy az felette áll a nemzetközi szerződések előírásainak. Doina Micu (i. m.) az alkotmányos és a nemzetközi normák jogi egyenlőségét tartja "életképes alternatívának". A nemzetközi szerződésekre vonatkozó bécsi egyezmény 27. cikkelyét érdekes módon egyikük sem idézi: "Egyik fél sem hivatkozhat belső jogának rendelkezéseire, hogy azzal egy szerződés nem teljesítését igazolja." A bécsi egyezmény lényegében a nemzetközi szerződésekben vállalt kötelezettségek prioritását a belső jogszabállyal szemben minden esetben kötelezővé teszi, tehát nem csak az emberi jogok esetében. Az alkotmány alaptörvényjellege pedig mit sem változtat azon a tényen, hogy a belső jog része.

8 A nemzetközi szerződésekre vonatkozó bécsi egyezmény 31. cikkelye. Lásd még: Martian I. Niciu: *Drept international public*. Ed. Servosat, Arad 1997. 49.

9 Abilitate - 1. egysz. ügyesség; 2. Tbsz. pejor. fondorlat. *Román-magyar szótár*. Ed. Stiintifica si Enciclopedica, Bucuresti 1980. Országh László: *Angol-magyar kézisztára* (Akadémiai Kiadó, Budapest 1990.) szerint az angol "ability" szónak csak képesség, tehetség jelentése van.

10 A nemzetközi szerződésekre vonatkozó bécsi egyezmény 26. cikkelye.

11 Valentin Stan: *Tratatul româno-ungar si problematica drepturilor colective*. In: Altera 3. Anul II. 1996.

12 *Románia Alkotmánya*. 16. cikkely (1) szakasz.

13 Horia Roman Patapievici: *Minoritatile imperiale*. In: 22. nr. 38/1998.

14 Bodo-Cosmeanu-Mátéffy-Margineanu: *Alter si Ego în minoritate*. In: Altera 2. Anul II. 1995. 85.

15 Csizmadia Andor-Kovács Kálmán-Asztalos László: *Magyar állam és jogtörténet*. Nyolcadik kiadás, Nemzeti Tankönyvkiadó, Bp. 1997. 63, 132, 208.; Beliznay Kinga és mások: *Magyar jogtörténet*. Osiris, Budapest 1997. 32.

16 A diszkriminációt tiltó nemzetközi szerződések nem használják a "privilegium" szót. A nyugat-európai államok alkotmányai a törvény előtti egyenlőség kimondásakor vagy nem tartják szükségesnek a "privilegium", az "előjog" tilalmát, vagy behatárolják az értelmezési lehetőségeket. Franciaország alkotmánya I. cím 2. cikk: "Franciaország oszthatatlan, világi, demokratikus és szociális köztársaság. Biztosítja valamennyi polgár törvény előtti egyenlőségét származásra, fajra, illetve vallásra tekintet nélkül." Svájc alkotmánya kimondja ugyan, hogy "Svájcban nincsenek alattvalói viszonyok, helyi, születési, családi vagy személyi előjogok", de nem ad tetszőleges értelmezési lehetőséget az "előjog" szónak, megjelölve pontosan, egyértelműen, az alkalmazási viszonyokat. Belgium alkotmányában az "előjogok" kifejezés csak akkor kerül szóba, amikor a királynak azt a jogát szavatolja, hogy nemesi címeket adományozzon, amelyekhez azonban nem kapcsolhat előjogot (75. cikk). A törvény előtti egyenlőséget Belgium alkotmányának 6. cikkelye mondja ki, a 6/B pedig, azt, hogy: "A belga állampolgárokat megillető jogokat és szabadságokat diszkrimináció nélkül kell biztosítani." A törvény előtti egyenlőséget, a diszkrimináció tilalmát, még a belga alkotmány sem köti egy meghatározatlan, homályos "előjog" fogalomhoz. Nyilván egy monarchiában, ahol a "nemesi cím" alkotmányos kategória, az előjog fogalma amúgy sem lehet tágan értelmezhető. Az osztrák alkotmány a törvény előtti egyenlőséget kimondó 7. cikkelyében szintén kizárja a születési, vagyoni előjogokat, tehát szintén nem ad lehetőséget a kifejezés tetszőleges értelmezésére. Olaszország alkotmánya 3. cikkelyében mondja ki az állampolgárok egyenlőségét, de nem tartja szükségesnek az "előjogok" külön tiltását. Hollandia alkotmányának 1. cikke mindenkinek, aki "Hollandiában tartózkodik, azonos esetekben, azonos elbírálásban" részesít.

Különbön azt is ki kell mondani, hogy Romániában a kommunista uralom a születési és vagyoni kiváltságokat úgy szüntette meg, hogy az érintetteket alapvető emberi jogaiktól is megfosztotta: vagyonuktól, életüktől, szabadságuktól. Ma egyelőre a jogfosztó bánásmód orvoslásáról kell gondoskodni, nem pedig a történelmi feledésbe vesző előjogokat tiltani.

17 A pozitív megkülönböztetés nem minősül diszkriminációnak, hisz azok a pozitív intézkedések, amelyek az esélyegyenlőség megeremtésével éppen a diszkrimináció mentességet szolgálgják, nem egy nemzetközi szerződésben a részes államok kötelezettségeiként jelennek meg. Az ENSZ Emberi Jogi Bizottsága ezt tételesen is megfogalmazta 1994. április 6-án elfogadott 50. számú, a PPJ Egyezségokmány 27. cikkelyét magyarázó kommentárjában.

18 A GTKJ Nemzetközi Egyezségokmánya: Egyezmény a Gyermekek Jogairól, Európai Emberjogi Egyezmény.

19 A tanuláshoz való jog diszkrimináció mentes érvényesítése nem pusztán elméleti követelmény, hanem a nemzetközi bíráskodás gyakorlatában is találni rá példát. Így az Európai Emberjogi Egyezmény tizennegyedik diszkriminációt tiltó cikkelyét az Európai Emberjogi Bíróság a belga nyelvi ügyben hozott döntésében (1968) együttesen alkalmazta az 1. számú függelék 2. cikkelyével, amely a tanuláshoz való jogot írja elő.

20 Kovács Péter: *A kisebbségvédelem nemzetközi jogi koordinátái a 90-es években*. In: Magyar Kisebbség 1997. 3-4. (9-10.) sz. 368.

21 Kovács Péter: *i. m.* 362.

22 Lásd: Altera. Anul IV. 1998. nr. 8. *Recomandarea de la Haga referitoare la drepturile minoritatilor nationale la educatie*. 130.

23 Gabriel Andreescu: *A történelmi emlékezet és a román-magyar megbékélési modell*. Keresztény Szó <http://www.vjrktf.hu/ksz/ks981100.htm>.

24 Catre Camera Deputatilor ... Parlamentul României Camera Deputatilor Registratura nr. 923/1995, luna 6, ziua 29. Catre Senatul României... 1007/29.06.95.

25 Decizia Curtii Constitutionale nr. 72 cu privire la constitutionalitatea unor prevederi ale Legii învatomântului; Adrian Nastase: *Drepturile persoanelor apartinând minoritatilor nationale*. Regia autonoma Monitorul Oficial. 4. kötet, 86.

26 Legea educatiei si învatomântului nr. 28. Buletinul Oficial nr. 113 din 26 decembrie 1978.

27 Egyezmény a Gyermekek Jogairól, az ENSZ közgyűlés 1989. november 20-án fogadta el a 44/25. számú határozattal, Románia 1990. január 26-án írta alá és a 18/27.09.1990-es törvénnyel hagyta jóvá.

28 Thomas Buergenthal-Renate Weber: *i. m.* 40.

29 Raluca Miga-Besteliu: *Drept international - Introducecere în dreptul international public*. Ed. ALL EDUCATIONAL, Buc. 1997. 83.

30 Az Emberi Jogok Európai Egyezményét az Európa Tanács államai 1950. november 4-én fogadták el Rómában. Románia 1993. október 7-én írta alá, és 1994. június 20-án került a megerősítésre a 30. számú törvény elfogadásával, amely tartalmazza a kiegészítő jegyzőkönyveket 1-től 10-ig. A 11. kiegészítő jegyzőkönyv megerősítésére a 79/1995.07.06. számú törvény elfogadásával került sor.

31 Az Egyetemes Emberi Jogok Nyilatkozatát az ENSZ Közgyűlés 1948. december 10-én fogadta el a 217. számú határozatával.

32 Az oktatásban alkalmazott megkülönböztetés elleni küzdelemlről szóló UNESCO egyezményt 1960. december 14-én fogadta el az UNESCO konferenciája. Románia 1964. április 2-án az 149. számú rendelettel iktatta be belső jogrendjébe.

33 Kovács Péter: *i. m.* 369.

34 Az Európai Biztonsági és Együttműködési Értekezlet Helsinki Záróokmányát Románia 1975. augusztus 1-én írta alá; közzétéve Buletinul Oficial al R. S. România, 13 august 1975.

35 Vincze Gábor: *A romániai magyar kisebbség történeti kronológiája 1944-1953.* Budapest-Szeged 1994.

36 Adrian Nastase: *Drepturile persoanelor aparținând minoritatilor nationale.* Vol. 1. *Reglementari în dreptul international.* Regia autonoma Monitorul Oficial, Bucuresti 1998. 375.

37 Adrian Nastase: *i. m.* 372.

- Biczó Gábor: Megjegyzések Vetési László: Szórványstratégia - nemzetstratégia című tanulmányához
- Bodó Barna: Jövõtervezés és bûnbánat
- Péter István: Szórvány - kisebbség - etnikum - erdélyi magyarság
- Tóth Pál Péter: Szórványban... Hozzászólás Vetési László vitaindító írásához
- Gergely Ferenc: A megoldott kévék
- dr. Schneller Károly: Szórványok és szigetek sorsa Kolozs vármegyében VI.
- dr. Szathmáry Lajos: Gyakorlati hozzászólás a magyar szórványügyhöz
- Bakk Miklós - Székely István: Az RMDSZ és az önkormányzati választások
- A kisebbségek jogai - Nyilatkozat az etnokulturális és nemzeti kisebbségekre, valamint õshonos lakosságokra vonatkozó liberális demokrata elvekrõl
- Benyamin Neuberger: Nemzeti önrendelkezés: egy fogalom dilemmái
- Sorbán Angella: "Tanuljon románul a gyermek, hogy jobban érvényesülhessen"
- Izsák Balázs: A román tanügyi törvény a nemzetközi jog szemszögébõl
- Jánki András: Mítosz és valóság
- Kiss Dénes: Civil szféra és politikum
- Mák Ferenc: Az új nemzeti politika és a Határon Túli Magyarok Hivatala (1989-1999)
- Süket Levente: Pro Universitate Siculorum
- Gerencsér Balázs - Juhász Albin: A Kárpát-medencei magyar autonómiák lehetõsége az ezredfordulón
- Veress Emõd: A román Alkotmánybíróság hatásköre
- Horia-Roman Patapievici: Egy identitáselmélet margójára
- A nemzetiségi irodalom válogatott bibliográfiája 1989

(c) Jakabffy Elemér Alapítvány, Media Index Egyesület 1999-2004
Impresszum | Médiaajánlat | Adatvédelmi záradék